

यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर मारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कु-हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :-

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. विकसित प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते. तो प्रदेश किंवा समाज अविकसित असतो. साक्षरता ही सर्व प्रकारच्या विकासाची जननी आहे. म्हणूनच भूगोलामध्ये लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना लोकसंख्या साक्षरतेला विशेष महत्व आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून या समूहामध्ये साक्षरता कमी आढळते. ही समस्या लक्षात घेवून यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे. “लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता” अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे. तर भारताच्या जनगणनेनुसार “जी व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात.” यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचितजमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असून त्याचा परिणाम त्यांच्या विकासावर झालेला आहे असे आढळते.

बीजसंज्ञा : अनुसूचित जमाती, साक्षरता.

प्रास्ताविक :

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. लोकसंख्या भूगोलामध्ये लोकसंख्येची वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना साक्षरतेच्या अभ्यासाला विशेष महत्व आहे. ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असतो तो समाज किंवा प्रदेश विकसीत आहे असे समजले जाते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते तो प्रदेश किंवा समाज अविकसीत असतो असे समजले जाते. “लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता” अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे तर भारतीय जनगणनेनुसार “जी व्यक्ती वाचन व लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात.” भारतामध्ये काळाच्या ओघात साक्षरतेचे प्रमाण सतत वाढत आहे. ही समाधानकारक बाब आहे. परंतु काही घटकांमध्ये अजूनही साक्षरतेचे प्रमाण सामाधान कारक नाही. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे प्रमाण 18.54 टक्के असून इतरा पक्षा अनुसूचित जमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण प्रत्येक तालुक्यामध्ये कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता खुपच कमी आढळतो.

उद्दिष्टे :

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास पध्दती व स्रोत :

प्रस्तूत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र जनगणना अहवाल व यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक सामालोचन अहवाल यातील सांख्यिकिय माहितीचा आधार घेतला आहे. साक्षरता दर खालील सूत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{Literacy Rate} = \frac{\text{Literate population}}{\text{Above 6 Year's Population}} \times 100$$

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम विदर्भातील म्हणजेच अमरावती विभागातील यवतमाळ हा जिल्हा आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19⁰26' उत्तर अक्षवृत्त ते 20⁰42' उत्तर अक्षवृत्त आहे तर रेखावृत्तीय विस्तार 77⁰18' पूर्व रेखावृत्त ते 79⁰9' पूर्व रेखावृत्त आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 13582 चौ.कि.मी. आहे. व महाराष्ट्र राज्याच्या

क्षेत्रफळापैकी 4.41 % भाग यवतमाळ जिल्ह्याने व्यापला आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेला अमरावती, इशान्येला वर्धा, पूर्वेला चंद्रपूर, पश्चिमेला हिंगोली व वाशिम तर दक्षिणेला नांदेड व तेलंगाना राज्यातील अदीलाबाद हे जिल्हे आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये डोंगराळ, सखल सपाट अशा स्वरूपाची प्राकृतिक रचना आढळते. डोंगराळ प्रदेशात अजिंठ्याच्या डोंगररांगा व पुसदच्या टेकड्या आढळतात. यवतमाळ जिल्ह्यातील वर्धा व वैनगंगा या प्रमुख नद्या आहेत. परंतु त्या जिल्ह्याच्या सिमेवरून वाहतात. वर्धा नदी जिल्ह्याच्या इशान्य सिमेवरून तर पैनगंगा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते. या शिवाय बेंबळा, निर्गुणा अरूणावती अडान इ. नद्या आहेत. जिल्ह्यात मोसमी प्रकारचे हवामान असून हिवाळ्यातील तापमान 13⁰ C पर्यंत तर उन्हाळ्यातील तापमान 45.6⁰ C पर्यंत आढळते. जिल्ह्यात पूर्वेकडून पश्चिमेकडे पर्जन्याचे प्रमाण कमी होतांना आढळते.

यवतमाळ जिल्ह्याची 2011 नुसार एकूण लोकसंख्या 2772348 व्यक्ती असून त्यात पुरुषांची संख्या 1419965 व महिलांची संख्या 1352348 इतकी आहे. जिल्ह्यात साक्षरतेचे सरासरी प्रमाण 82.82 % आहे. यामध्ये पुरुषाची साक्षरता 89.41 % असून महिलांची साक्षरता 75.93% आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण 16 तालूके आहेत.

विषय विवेचन :-

2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील साक्षरता, यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरता व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी सारणी क्र. 1 मध्ये दिलेली आहे. या सारणीवरून असे निदर्शनात येते की, महाराष्ट्राची सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.3) व यवतमाळ जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (82.82) जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील पुरुषांच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (88.4) यवतमाळ जिल्ह्यातील पुरुषांची साक्षरता (89.41) सुध्दा जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील महिलांची साक्षरता (75.09%) पेक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची साक्षरता (75.93%) सुध्दा जास्त आहे. म्हणजेच सर्वच दृष्टीकोनातून यवतमाळ जिल्ह्याची साक्षरता जास्त आहे. असे असले तरी यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता मात्र सर्वच बाबतीत कमी आढळते. महाराष्ट्रातील सरासरी साक्षरता 82.3 % आहे. तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 82.82 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % इतकी कमी आढळते. म्हणजेच जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा ती 6.69% नी कमी आढळते. महाराष्ट्रातील पुरुषांची सरासरी

साक्षरता 88.4% तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 89.41 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सरासरी साक्षरता 84.06% इतकी कमी आहे. म्हणजेच जिल्ह्याच्या पुरुषांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 5.35 % नी कमी आहे. महाराष्ट्रातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.9 % आहे. तर यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.93% आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फक्त 67.96% आहे म्हणजे यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 7.97% नी कमी आहे.

सारणी क्र. 1

महाराष्ट्र राज्य, यवतमाळ जिल्हा व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता (2011)

जिल्हा व राज्य	साक्षरतेची टक्केवारी		
	एकूण	पुरुष	महिला
महाराष्ट्र राज्य	82.3	88.4	75.9
यवतमाळ जिल्हा	82.82	89.41	75.93
यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती	76.13	84.06	67.96

संदर्भ : यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2017 व भारताची जनगणना 2011

यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरतेचे विश्लेषण

सारणी क्र. 2 मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालूक्यांची एकूण साक्षरता, पुरुषाची साक्षरता , स्त्रियांची साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता दिलेली आहे त्यावरून असे दिसते की, यवतमाळ जिल्ह्याची एकूण साक्षरता 82.82% आहे. जिल्ह्यामध्ये सार्वार्थीक साक्षरता यवतमाळ तालूक्यामध्ये असून ती 88.48% आहे. साक्षरतेच्या बाबतीत दुसरा क्रमांक वणी (87.61) तालूक्याचा व तीसरा क्रमांक नेर तालूक्याचा (86.12%) लागतो. जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (77.70) व महागांव (77.83) व पुसद (80.16%) तालूक्यात आहे. पुरुषांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (92.53%) वणी (92.50%) व नेर (91.30%) तालूक्यात आहे. तर पुरुषांची सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (85.50%) महागांव (86.63%) व केळापूर (87.43%) तालूक्यात आहे. महिलांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (84.31%) वणी (82.50%) व नेर (80.72%) तालूक्यात आहे. तर महिलांची सर्वात कमी साक्षरता झरी जामणी (69.80%) महागांव (68.50%) व पुसद (71.19%) तालूक्यात आहे.

जिल्ह्यामध्ये सर्वच तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा व जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा कमी आढळते. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82% पेक्षा) 6.69 % नी कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सर्वात जास्त साक्षरता वणी (80.60%) बाभुळगांव (79.02%) व यवतमाळ (72.68%) तालुक्यात असली तरी जिल्ह्याच्या सरासरी ती संबंधीत तालुक्यांच्या सरासरी पेक्षा खुप कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचितजातीची सर्वात कमी साक्षरता महागांव (72.25%) मारेगांव (72.68%) व उमरखेड (74.05%) या तालुक्यात आढळते. महागांव तालुक्याची अनुसूचित जमातीची साक्षरता जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरते पेक्षा 10.57% नी कमी आहे. तर मारेगांव तालुक्याची साक्षरता 10.14% नी कमी आहे.

जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सर्वाधिक साक्षरता वणी (87.22%) व दारव्हा(86.17%) आहे. तर सर्वात कमी साक्षरता मारेगांव (80.21%) व महागांव (82.07%) तालुक्यात आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण खुप कमी आहे.

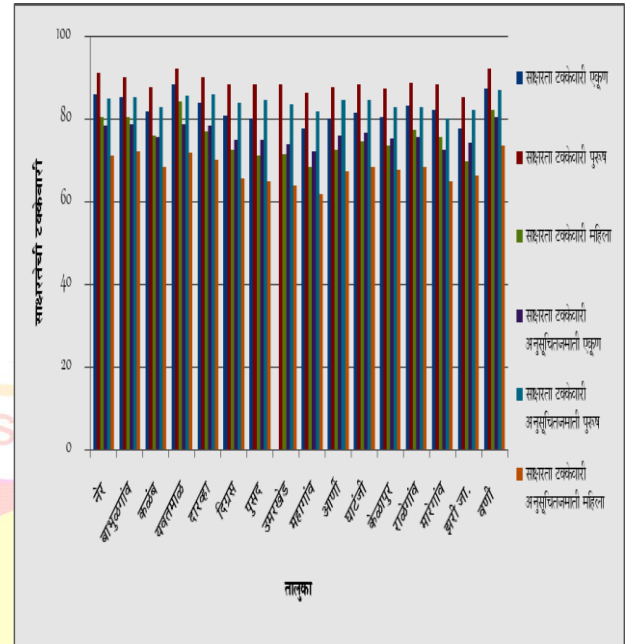
सारणी क्र. 2.

यवतमाळ जिल्हा : तालुकानिहाय एकुण, पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांची साक्षरता 2011

अ.क्र.	तालुका	साक्षरता टक्केवारी					
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचितजमाती		
					एकूण	पुरुष	महिला
1	नेर	86.12	91.30	80.72	78.53	85.02	71.44
2	बाभुळगांव	85.52	90.30	80.50	79.02	85.46	72.36
3	कळंब	82.03	87.76	76.09	75.84	82.88	68.61
4	यवतमाळ	88.48	92.53	84.31	78.85	85.71	71.87
5	दारव्हा	84.03	90.42	77.28	78.41	86.17	70.39
6	दिग्रस	80.88	88.74	72.55	75.20	84.25	65.69
7	पुसद	80.16	88.64	71.19	75.19	84.76	65.18
8	उमरखेड	80.38	88.67	71.69	74.05	83.60	64.02
9	महागांव	77.83	86.63	68.50	72.25	82.07	62.06
10	आर्णी	80.36	87.82	72.57	76.19	84.77	67.34
11	घाटंजी	81.65	88.50	74.57	76.67		68.63
						84.63	
12	केळापुर	80.67	87.43	73.78	75.53	83.19	67.80
13	राळेगांव	83.31	88.83	77.56	75.93	82.99	68.58
14	मारेगांव	82.28	88.41	75.92	72.68	80.21	64.99
15	झरी जा.	77.70	85.50	69.80	74.28	82.33	66.32
16	वणी	87.61	92.50	82.41	80.60	87.22	73.74
	जिल्हा	82.82	89.41	75.93	76.13	84.06	67.98

संदर्भ - यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यवतमाळ

2017

जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता अनुसूचित जमातीच्या महिलांची आहे. एकाही तालुक्यातील महिलांची साक्षरता 74s पेक्षा जास्त नाही. अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे सर्वाधिक प्रमाण वणी (73.74s) बाभुळगांव (72.36s) यवतमाळ (71.87s) तालुक्यात असून ते जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 9.08s, 10.46s , 10.95s नी कमी आहे. तर त्याच तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 13.87 s 13.16s , 16.61s,नी कमी आहे. जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांची अवस्था तर आणखीच बिकट आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता महागांव (62.06s) उमरखेड(64.02s) व मारेगांव (64.99s) या तालुक्यामध्ये सर्वात कमी असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82s) अनुक्रमे 20.76 , 18.8s व 17.83 नी कमी आढळते. तर त्याच तालुक्यातील सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 15.77s , 16.36s व 17.29s नी कमी आढळते. सरांशाने असे म्हणता येईल की, यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता तर कमी आहेच त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता कमी असण्याचे कारण गरिबी व सुविधांचा अभाव हे आहे.तसेच यांचे वास्तव्य डोंगराळ भागात आहे.

निष्कर्ष

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात साक्षरतेमध्ये विषमता आहे.
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील स्त्रि -पूरूष साक्षरतेमध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यात महिलांची साक्षरता कमी आहे.
- 3) यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये सरासरी साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता यामध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीची साक्षरता कमी आहे.
- 4) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात अनुसूचित जमातीमधील स्त्रियांची साक्षरता अतिशय कमी आहे आणि त्यामूळे अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता कमी आहे.
- 5) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या साक्षरतेकरिता विशेष योजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) महाराष्ट्र शासन : यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोच 2017, सांख्यिकी कार्यालय मुंबई .
- 2) यवतमाळ जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 3) Deshpande C.D &1970) “ Geography of Maharashtra’ ‘National Book trust publication New Delhi
- 4) Gove. Of India 2011 Primary Census Hand Book Yavatmal Dist. Publish by census of India

